رضا علي قاضي

شيخ اياز جي مختصر ڪهاڻي ’کلڻي‘ جي ’زمان و مڪان‘ جو جائزو

An Analysis of the Setting in Short Story `Khilini` by Sheikh Ayaz

Abstract:

Short Story is a prosaic genre which has been adopted in Sindhi literature from English literature. In a short story, realities are produced in a fictional way. Technically, there are five main elements of a short story. These are Setting, Characterization, Plot, Theme and Point of View. All elements play very important role in construction of a short story. The setting is considered very important of these elements of a short story. Setting describes the time and place of the story.
Sheikh Ayaz is a prestigious writer among the first Short Story writers in Sindhi literature. Twenty four short stories of Sheikh Ayaz are compiled by Dr Anwar 'Figar' Hakro in his book 'Jey Tand Barabar Toryan'.

In this research paper we have analytically studied the element of 'Setting' in short story titled as "Khilni" written by Sheikh Ayaz.

موضوع جو تعارف:

مبارڪ علي شيخ، جديد سنڌي شاعريءَ ۾ ’شيخ اياز‘ (1923_1997ع) جي نالي سان مشهور آهي. شيخ اياز جو بنيادي تعارف شاعري ئي رهيو پر اها به حقيقت آهي ته شيخ اياز، سنڌي ڪهاڻيءَ ۾ به پاڻ مڃايو. شيخ اياز بابت هڪ ٻيري جمال ابڙي چيو هو:

”جيتوڻيڪ مون ڪي موجوده دؤر جي ڪهاڻيءَ جو ابو سمجهيو يا سڏيو وڃي ٿو، حقيقت ۾ اهو سهرو به شيخ اياز تي آهي.“ (1)

ڊاڪٽر انور فگار هَڪڙي موجب:

”اياز جون ڪهاڻيون سنڌي ادب جو اڻ مٽ سرمايو آهن. اهي ڪهاڻيون هڪ ٻيرو ڇيڇڙ ڪان پوءِ وري ٻيهر ڪونه ڇپيون. جو اها مڃتا حاصل ڪري سگهن ها يا ادبي تاريخ جي محققن ۽ نقادن آڏو

مقام پائي سگهن ها.“ (2)

شيخ اياز پنهنجي حياتيءَ ۾ ڪل 24 مختصر ڪهاڻيون لکيون. هي اهو دؤر هو جڏهن شيخ اياز ادب ڏانهن وکون وڌائي رهيو هو. هن جون ڪهاڻيون نه فقط جديد سنڌي ادب جو بنياد فراهم ڪن ٿيون، پر انهن جا ڪردار جيئرا جاڳندا پاسجن ٿا.

”شيخ اياز جي ڪهاڻين جو ڪتاب ڊاڪٽر انور فگار هڪڙي ’جي تند برابر توريان‘ جي نالي سان سهيڙي ڇپرايو. جنهن ۾ شيخ اياز جون سڀئي ڪهاڻيون موجود آهن.“ (3)

شيخ اياز جون سڀئي مختصر ڪهاڻيون سنڌي ادب ۾ وڏي اهميت رکن ٿيون، جن تي الڳ نموني سان تمام گهڻو لکي سگهجي ٿو. هتي فقط سندس هڪ مختصر ڪهاڻي ’ڪلٽي‘ جي هڪ بنيادي عنصر زمان و مڪان ’سيٽنگ‘ جو جائزو پيش ڪيو ويندو.

مختصر ڪهاڻيءَ جي خاصيت: افسانو جيتوڻيڪ فرضي ڳالهين تي ٻڌل ٿئي ٿو پر اهو انساني زندگيءَ ۽ سماج مان ئي جنم وٺي ٿو. ان ڪري ڏسبو ته نه ان مان نه رڳو سماج ۽ تهذيبي قدرن جي عڪاسي ٿئي ٿي، بلڪ گذريل زماني جي ريتن رسمن، احساسن ۽ عادتن جي به واقفيت حاصل ٿئي ٿي. افساني ۾ بظاهر تخيل جون بلند پروازون مغالطه آميز بيان هوندو آهي پر، پسمنظر ۾ ان جو رشتو حقيقت نگاريءَ ڳنڍيل رهي ٿو ان ۾ وقت جون صداقتون سمايل ٿين ٿيون.

شيخ اياز جون مختصر ڪهاڻيون: شيخ اياز جي ادب ۾ سڃاڻپ هڪ اعليٰ پائي جي شاعر جي آهي، هن پنهنجي شاعريءَ ۾ تخيل ۽ سوچ جا نوان زاويا ڏنا. شيخ اياز جتي شاعريءَ جي کيتر ۾ اتم نالو آهي، ساڳئي وقت هن جون نثري لکڻيون به ڪمال جي حدن کي ڇهندي ملن ٿيون. نثر صنفن ۾ هن جون مختصر ڪهاڻيون تمام اعليٰ پايي جون آهن، جن کي عالمي ادب سان مقابلي لاءِ پيش ڪري سگهجي ٿو. شيخ اياز لاءِ چئي سگهجي ٿو ته هن جي شاعريءَ جو مقام پنهنجي جاءِ تي تمام گهڻو اوچو آهي، پر جڏهن مختصر ڪهاڻيون پڙهجن ٿيون ته اياز اسان کي فقط هڪ بهترين ڪهاڻيڪار نظر اچي ٿو.

شيخ اياز جديد سنڌي ڪهاڻي جي بلڪل ابتدائي دؤر ۾ لکڻ شروع ڪيو. اهي مختصر ڪهاڻيون ايتريون ته سگهاريون آهن، جو اڄ به جڏهن پڙهجن ٿيون ته

محسوس ٿئي ٿو تہ جڻ شيخ اياز هاٽي ئي لکيون آهن. ڊاڪٽر انور فگار هَڪڙي، شيخ اياز جي مختصر ڪهاڻين بابت لکيو تہ:

> ”اياز جون ڪهاڻيون سنڌي ادب جو اڻ مٽ سرمايو آهن.اهي ڪهاڻيون هڪ پيرو ڇيڇڻ ڪان پوءِ وري پيهر ڪونہ ڇپيون. جو اها ميتا حاصل ڪري سگهن ها يا ادبي تاريخ جي محققن ۽ نقادن آڏو مقام پائي سگهن ها.“ (4)

شيخ اياز جي لکيل مختصر ڪهاڻين مان 24 ڪهاڻيون اسان وٽ موجود آهن.

شيخ اياز جي مختصر ڪهاڻي ’ڪلڻي‘ جو اختصار: هن جي سادگيءَ ۾ چالاڪي هئي، چالاڪيءَ ۾ سادگي. ڪڏهن ٻار جيئن نچندي ٽپندي ايندي ۽ پنيان اچي اکين تي هٿ ڏيندي. ڪڏهن اوچتو منهنجا وار ڇاهي چوندي، ’ڏس تہ ڪيئن ٿي پيو آهين؟‘ ۽ پوءِ آرسي ڪٽي هٿ ۾ ڏيندي. ڪڏهن مان پينسل رکي پاٽي پيئڻ اُٿندس تہ پينسل جو گورو پيجي ڇڏيندي ۽ اجا ڪٽڻ جي ڪوشش ڪندس تہ ڪل ۾ ويڙهجي ويندي.

هڪ دفعي مون کيس جمهوريت جا اُصول ٿي سمجهايا. ’پر خدا تہ اسان کي جمهوريت نہ ٿو سيکاري.‘ هن سوچيندي چيو. ’خدا تہ گهٽا ئي دوزخ ۾ وجهي ٿو ۽ ٿورا ئي جن ۾ مُلان مولوي، چريا ڪريا آهن تن کي بهشت ڏئي ٿو.‘ هوءَ تقرير ڪرڻ لڳي، ’پر بيلي هي بهشت دوزخ جو معاملو بہ عجيب آهي. مان تہ سوچيندي منجهي پوندي آهيان. مئٽرڪ ۾ اسان کي ماستر ٻڌايو هو تہ، صوفي چوندا آهن تہ انساني روح ۾ خدا جو جزو آهي. جي ايئن آهي تہ پوءِ تہ دوزخ ۾ بہ صرف روح ٿو وڃي ۽ ان جي معنيٰ اها ٿي تہ دوزخ ۾ پاڻ ٿو وڃي.“ هوءَ کلڻ لڳي. مان سوچي رهيو هوس تہ هن کي اهي شرارتي خيال اچن ڇو ٿا؟ خدا مان بہ نہ ٿي رهي!

هوءَ ايترو تہ کلندي هئي جو سندس اکين مان ڳوڙها وهڻ شروع ٿيندا هئا ۽ پتو نہ پوندو هو تہ هوءَ کلي ٿي يا روئي ٿي! هن جي حياتيءَ ۾ لڙڪ ۽ مُرڪ گڏ گهوٽيل هئا. هوءَ هر ڪنهن کي تنگ ڪندي هئي پر ڪو ئي منجهائنس ڪڪ نہ ٿيندو هو. مان تہ ساڻس نفرت ان ڪري ڪندو هوس جو مون کي هن کان نفرت هئي. مٺي مٺي نفرت، ڪوڙي ڪوڙي محبت! دور رهي، دور رهڻ نہ چاهيندو هوس. ويجهو رهي ويجهڙائيءَ مان ڪڪ ٿي ويندو هوس. مون کي ٻيون بہ سوٽيون ماساتيون هيون

پر ڪا اهڙي عجيب و غريب نہ هئي. ڪنهن کي ايتري مجال نہ ٿيندي هئي جو مون سان ڪٽي ڪيچل ڪري. سڀ ڪتابي ڪيڙو سمجهي، منهنجي عزت بہ ڪنديون هيون ۽ مون کان نفرت بہ ڪنديون هيون. پر هوءَ الاجي ڇو مون کي چيڙيندي هئي. مون ڪيئي ڀيرا خيال ڪيو هو تہ وري سندس گهر نہ ويندس. اجا ٻہ اڍائي ڪلاڪ گهر ۾ ويهندس تہ هوءَ ڪو ئي بهانو ناهي ماڻهو موڪليندي. مثلن چوائي موڪليندي تہ: ’امان کي مٿي ۾ سور آهي دوا تہ ڏي.‘ ۽ مان اجا سور جي دوا ڪڍڻ ويندس تہ نياپو ڏيندڙ گم ٿي ويندو ۽ لاچار مون کي ئي دوا کڻي سندس گهر وڃڻو پوندو. اجا ويندس مس تہ هوءَ کلندي چوندي: ’ڏس ڪيئن چالاڪي ڪري گهرايومانءِ پتو پيئہ!‘ ۽ پوءِ نوڙيءَ تي ٽپڻ لڳندي.

هڪڙي ڏينهن مون کي سخت بخار هيو، سو مون پيڻ کي چيو تہ ’مٿي کي ٿورا زور تہ ڏينم‘. هن چيو تہ ’ٻہ ڪلاڪ ساندهہ ماساتنهن ويهي زور ڏنا اٿيئي، اجا پيو زور زور ڪرين!‘ مون کي خبر نہ هئي تہ غشيءَ جي حالت ۾ هن مون کي زور ڏنا هئا. اهڙي طرح ڪيئي دفعا مون محسوس ڪيو هو تہ هن جي مون سان همدردي هئي.

مون کي ڪڪو ڄائو ۽ هوءَ آئي ۽ وري ساڳيا لفظ چيائين: ’مئائي ڪاراءِ‘ ۽ پوءِ ’هل سجا تون ڇا ڪارائيندين‘ چئي ٺهڪ ڏنائين. هن ۾ اجا بہ اها معصوم شرارت هئي، اجا بہ زنده دلي هئي، اجا بہ کلي کلي ڳوڙها وهي ايندا هيس، پر. . .

ڪالهہ هوءَ منهنجي ڪِڪي کي کيڏائي رهي هئي. هن جي منهنجي ڪڪي سان ڏاڍي دل هئي. ڪِڪو ٻانبڙا پائي ٿورو گهمڻ سکي ويو هو، سو ڪالهہ جئن هوءَ ڪڪي کي ڪُڏائي رهي هئي. مان آفيس مان موٽيس. ڪڪي مون کي ڏسي ڪيو، ’با آ با آ‘ (بابا) مون ٻانهون ڊگهيڙيون تہ ڪٽانس، پر ڪڪو ڪنڌ ڏوٽي هن جي ڇاتيءَ سان چهٽي پيو ۽ چيائين، ’ام مان (امان)‘ مون چرچي ۾ چيو: ’اڙي امان تہ تنهنجي ماني پئي پچائي، هيءَ اٿي ڦقي!‘ پر ڪڪي جڻ منهنجي ڳالهہ نہ مڃي ۽ هن جي ڇاتيءَ مان منهن ڪڍي، ڏانهس ڏسي، چيائين: ’امان.‘ اچانڪ مون ڏٺو تہ هن جو منهن ون ون ٿي ويو ۽ ڳوڙها سندس اکين مان لهي ڳلن تي اچي ويا. مون تعجب ۾ پڇيو: ’ڇو آهي تہ خير؟‘ هن ڪڪي کي چميو ۽ سندس چولي ۾ منهن لڪائي سڏڪا ڀرڻ لڳي. مان حيرت ۾ هوس. اڄ شايد پهريون ڀيرو هو جو ٽهڪ ۽ لڙڪ دوستي ڇني جدا ٿيا هئا. زندگي کل جو سهارو نہ وٺي سگهي هئي ۽ ڳوڙها قابو پائي ويا هئا. خوشيءَ غم کي چميون ڏئي، الوداع ڪئي هئي.

افسانوي ادب جو مکيہ عنصر سيٽنگ يا زمان و مڪان: افسانوي ادب ۾ سيٽنگ مان مراد زمان ۽ مڪان ورتو ويندو آهي. هي هڪ ادبي عنصر آهي، جيڪو ڪهاڻيءَ جي فني پهلوئن کي اجاگر ڪري ٿو. ان سان گڏ ڪهاڻيڪار کي افساني جي جوڙجڪ ۾ گهڻي مدد ڪري ٿو.

> ”سيٽنگ، ڪهاڻيءَ جي پسمنظر کي سمجهڻ ۽ پڙهندڙ جي موڊ ٺاهڻ ۾ ڪارائتو عنصر آهي.“ (5)

ڪنهن بہ ڪهاڻيءَ کي لکڻ يا زباني ٻڌائڻ لاءِ ضروري آهي تہ ان جي آس پاس جو حالتون بيان ڪيون وڃن. ’سيٽنگ‘ ۾ جتي زمان و مڪان اچن ٿا، اتي سماج جو ثقافتي پهلو تاريخي دؤر، جاگرافيائي حالتون. موسم ۽ ڏينهن جا حصا يعني رات يا ڏينهن يا ڏينهن جو ڪهڙو حصو آهي؟ واضح ڪيو ويندو آهي. زمان ۾ ٻولي، لباس، شين جا نالا بہ اهم جڳهہ والارين ٿا. مڪان جي سب عنصرن ۾تعميرات اهم آهي.

ڪهاڻيءَ ۾ ’سيٽنگ‘ جو ڪردار، ان جي ڪرنگهي جي هڏي جيان آهي. ڪهاڻيءَ ۾ آيل ڪردار پاڻ ئي ’سيٽنگ‘ جي عنصر جي نمائندگي ڪندي ملندو آهي. مختصر ڪهاڻيءَ تي تحقيق ڪندڙ لاج ڊيوڊ، پنهنجي ڪتاب The Art of Fiction ۾ لکيو آهي تہ:

> "The setting of a short story is the time and place in which it happens. Authors often use descriptions of landscape, scenery, buildings, seasons or weather to provide a strong sense of setting." (6)

ڪهاڻيءَ ۾ سيٽنگ ٽن صورتن ۾ ٿيندي آهي. پهرين فطري دنيا يا قدرتي منظر، ٻيون نمبر موسمي حالتون يا مندن جو هجڻ، مثال طور سيارو، اونهارو وغيره. سيٽنگ ۾ ٽين صورت خانگي توڻي سرڪاري جاين جي هجڻ جو هوندو آهي. سيٽنگ ۾ قسم پڻ هوندا آهن. مثال طور: حقيقي دنيا، تصوراتي دنيا، افسانوي ڪائنات، دنيا، ملڪ، شهر، ڳوٺ يا گهر وغيره. جن مان پڻ ڪهاڻيءَ کي سمجهڻ ۾ تمام گهڻي مدد ملندي آهي. ڪهاڻيءَ ۾ سيٽنگ مان سادو مطلب ڪڏهن ۽ ڪٿي جو هوندو آهي. ڪڏهن ۽ ڪٿي؟ اهي بہ سوال آهن، جن جي پوئواري ڪندي هڪ ليکڪ پلاٽ کي اڳتي وڌائيندو آهي.

- سيٽنگ جا ڪجهہ مثال:

01. وقت: گهڻو وقت اڳ حاتم طائي نالي هڪ نوجوان رهندو هو.

02. جڳهہ: حاتم طائي عرب ملڪ يمن جو رهواسي هو.

حاتم طائي جڏهن پوڙهو ٿيو تہ هن ملڪيت گهٽجڻ بدران وڌي وئي. ڪهاڻيءَ جي هي سٽ، مٿي ڄاڻايل سٽ جي پوئواري ڪندي، ڪهاڻي ۾ سيٽنگ جي اهم سب عنصر 'وقت يا زمان' کي واضح ڪري ٿي. "حاتم طائي جوان هو۔ حاتم طائي پوڙهو ٿي ويو." مطلب وچ ۾ 30 سالن کان مٿي جو عرصو گذري ويو. اهڙي ريت، ڪهاڻيءَ جي هن سٽ:

حاتم طائي هڪ پيري پاڙيسري ملڪ حجاز ڏانهن روانو ٿيو.

مان جڳهن جي خبر پوي ٿي. حاتم طائي يمن ملڪ جو رهواسي هو. حاتم طائي، حجاز ڏانهن روانو ٿيو. مطلب يمن هڪ الڳ ملڪ هو ۽ حجاز الڳ ديس. ڪهاڻيءَ جي هن سٽن مان سيٽنگ جي ٻئي اهم جز 'جڳهہ يا مڪان' جي خبر پوي ٿي.

شيخ اياز جي مختصر ڪهاڻي 'ڪلڻي' ۾ 'زمان و مڪان' جو جائزو: شيخ اياز جي مختصر ڪهاڻي 'ڪلڻي' پنهنجي اندر نثري لکڻي جا سڀ عنصر سانديو ويٺي آهي. ڇاڪاڻ تہ هتي تحقيق جو دائرو فقط سيٽنگ يا زمان و مڪان تائين محدود آهي، ان ڪري مختصر ڪهاڻيءَ ۾ آيل انهن لفظن کي واضح انداز سان بيان ڪيو ويندو، جيئن ته مٿي سيٽنگ بابت ڪافي ڇنڊڇاڻ سان لکيو ويو آهي، جنهن لاءِ تحقيق جو چاهہ رکندڙ بخوبي ان مسئلي کي سمجهي ويندا. هيٺ ترتيب سان پهرين 'زمان' پوءِ 'مڪان' کي ظاهر ڪندڙ جملا ۽ انهن ۾ لفظن کي هيٺان لڪير ڏئي واضح ڪيو ويو آهي.

مختصر ڪهاڻي 'ڪلڻي' ۾ سيٽنگ کي ظاهر ڪندڙ جملا ۽ لفظ :

- ۽ پوءِ آرسي ڪلڻي هٿ ۾ ڏيندي.
- ڪڏهن پوتي پڳ ڪري ٻڌي ايندي
- ڪڏهن ٽاڇڙي ڪلڻي منهنجي ڪنڌ ۾ ڇپائيندي
- منهنجي پاند ۾ وڏائين.
- چوٽيءَ کان ڇڪي
- "اڙي، ڏسان تہ گهڻا ڏينهن ٿو انهيءَ گوڙ ۾ پڙهي سگهين."

- هڪڙي ڏينهن منهنجي هٿ ۾ ڪئميرا ڏسي
- تو بي اي ۾ فلاسافي ڪنئي آهي
- خدا تہ اسان کي جمهوريت نہ ٿو سيکاري
- مُلان مولوي، چريا ڪريا آهن
- صوفي چوندا آهن
- ڳلن ۾ ڄڻ سفيد ۽ سرخ گلاب
- فائونٽين پين ۾ مس پري رکندس
- پوءِ نوڙيءَ تي ٽپڻ لڳندي
- تهہ اونهاري ۾
- ڪنهن مهل ٽڏي جهلڪي تي
- جڏهن گڏجي ماني کائڻ ويهندا هئاسين
- مٽي کي ٿورا زور تہ ڏينم
- ڪڏهن ٻار جيئن نچندي ٽپندي ايندي
- اسان جو گهر ننڍڙو هو
- مان ڪوٺيءَ ۾ گهڙيس
- هن چيٽو پيٽ تي ڏسي چيو
- تن کي بهشت ڏئي ٿو
- مان آفيس مان موٽيس

مختصر ڪهاڻي ’ڪلٽي‘ جي سيٽنگ جو تنقيدي جائزو:

- شيخ اياز جي مختصر ڪهاڻي ’ڪلٽي‘ مان مٽي سيٽنگ يا زمان و مڪان جي دائري ۾ ايندڙ ڪجهہ نڪتا لکيا آهن، جن مان پڙهندڙ با آساني آندازو ڪري سگهن ٿا تہ ڪهاڻيءَ جا ڪردار ڪهڙي ماحول، معاشري، حالتن ۽ دؤر ۾ رهن پيا. جيئن جڏهن لفظ ’آرسي‘ سامهون اچي ٿو تہ ان سان گڏ هڪ پورو ماحول جڙي سامهون اچي ٿو جنهن مان خبر پوي ٿي تہ هيءَ ڪهاڻي ان دؤر جي آهي، جڏهن انساني سماج ۾ جماليات پنهنجي عروج تي پهچي چڪي هئي. ماڻهو هار سينگار لاءِ درسنيون يا آئينا استعمال ڪندا هئا. آرسي جيڪڏهن گهر جي پٽ ۾ لڳل آهي تہ ان مان مڪان جو اندازو بہ ڪري سگهجي ٿو. هتي درسنيءَ کي

زمان جي حصي ۾ ان ڪري رکيو ويو آهي تہ ڪردار درسني هٿ ۾ ڪٽي ٿو/ ڪٽي ٿي. لفظ درسنيءَ جي پسمنظر ۾ گهر جو ماحول ڏسي سگهجي ٿو تہ هڪ اهڙو گهر آهي، جنهن جا ڀاتي درسني استعمال ڪندا آهن.

- شيخ اياز جي مختصر ڪهاڻي ’ڪلٽي‘ ۾ پينسل جو ذڪر ڪيو آهي. ’پينسل‘ لفظ پڙهندي ئي سڄو ڏيان موجوده تعليمي نظام ڏانهن هليو وڃي ٿو. پينسل جو استعمال لکڻ لاءِ ڪيو ويندو آهي ۽ پينسل انگريزن جي دؤر کان پوءِ اسان جي لکڻ لاءِ ميسر ٿي. پينسل سان گڏ سانچو، جنهن سان هن جو گورو ڪيو وڃي ۽ ربڙ جو هجڻ لازم آهي. ڪهاڻيءَ ۾ پينسل جي گوري پيچڻ جو ذڪر پڻ موجود آهي. هاڻي پڙهندڙ سولائي زمان جو اندازو ڪري سگهن ٿا.
- مختصر ڪهاڻيءَ ۾ ٻن لفظن ’پوتي ۽ پڳ‘ جو استعمال ڪيو ويو آهي. پوتي ۽ پڳ، اوپر جي سماج جون خاصيتون آهن. پوتي عورتن جي باڪردار ۽ پڳ مرد جي شان واري جي علامت سمجهيو ويندو هو. وقت سان گڏ حالتون تبديل ٿيون. مردن، پڳ مان هٿ ڪڍيا، هاڻي عورتون بہ پوتي مان جان ڇڏائڻ لاءِ تيار ٿي رهيون آهن. ان ڪي جديد زمانو چئجي ٿو. انساني روين جي علم يا انترا پالاجي جي علم مطابق، اهي شيون ڪنهن بہ صورت خراب ناهن، پر ڇاڪاڻ تہ سماج جو قدامت پرست طبقو تبديلي کي تڪڙ ۾ قبول نہ ڪندو آهي، ان لاءِ هو سدائين اهڙين ايجادن، شين ۽ ريتن رسمن جي مخالفت ڪندو رهيو آهي. پاڻ هن ڪهاڻيءَ ۾ ان بحث ۾ پوڻ ڪانسواءِ فقط زمان و مڪان تائين محدود رهندي، ان ڳالهہ کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪريون ٿا تہ ڪهاڻيءَ جو تعلق اوپر جي سماج سان آهي، جنهن ۾ سنڌ کي خاص رتبو حاصل آهي ۽ ان سماج ۾ پوتي پڳ پلي نہ بہ استعمال ڪيون وڃن پر انهن شين جو مان مرتبو اجا سوڌو مٿاهون آهي.
  - شيخ اياز جي مختصر ڪهاڻي ’ڪلٽي‘ ۾ ڪتاب جو ذڪر ڪيو آهي. ’ڪتاب‘ انساني معاشري ۾ هزارين سالن کان استعمال ۾ رهيا آهن، پر اها بہ حقيقت تہ پراڻن وقتن ۾ ڪتابن تي ڪجهہ خاص ماڻهن جي پهچ هوندي هئي. هاڻي ائين ناهي رهيو. اڄ هر گهر ۾ ڪتاب موجود هوندا آهن. ڇاڪاڻ تہ ڪتابن جي تاريخ

هزارين سالن تي ٻڌل آهي. ان ڪري ڪنهن خاص سال يا ڏهاڪي جي نشاندهي نہ ٿي ڪري سگهجي. البت ڪتاب زمان ۽ ڪجهہ قدر مڪان کي ظاهر ڪري ٿو.

- مختصر ڪهاڻي 'ڪلٽي' ۾ استعمال ٿيل لفظ 'ٽاچڻي' پيپر پن کي چيو ويندو آهي. پيپر پن يا ٽاچڻي، انگريزن ڪانپوءِ اسان جي دفتري استعمال هيٺ آئي. لفظ 'ٽاچڻي' جتي ٻڌائي پيو تہ هيءَ ڪهاڻي، انگريزن جي دؤر يا ان ڪانپوءِ موجوده يا پاڪستان جي قائم ٿيڻ ڪانپوءِ جي آهي، يعني هي لفظ زمان کي ظاهر ڪري پيو. ساڳي وقت ان ڳالهہ تي بہ ڌيان ڏيڻ گهرجي تہ 'ٽاچڻي' گهڻو ڪري آفيسن ۾ استعمال ڪئي ويندي هئي. جيڪڏهن هن ڪهاڻيءَ ۾ ڏيکاريو ويو آهي تہ ٽاچڻي گهر ۾ پيل آهي تہ اهو خاندان نہ فقط پڙهيل لکيل پر خوشحال پڻ آهي. ڇاڪاڻ تہ ان دؤر ۾ مسڪين ۽ غريب ماڻهو ڪاغذن کي جوڙڻ لاءِ ڪنڊي جو استعمال پڻ ڪندا رهيا آهن. هنن وٽ ٽاچڻي خريد ڪرڻ جي سگهہ نہ هئي يا اها شهرن ۾ هجڻ ڪري هنن جي پهچ کان پري هئي.
- مختصر ڪهاڻي 'ڪلٽي' ۾ 'پاند' جو لفظ استعمال ڪيو ويو آهي. ان جڳهہ تي پاند مان مطلب قميص جو دامن يا پلاند بيهي ٿو. مطلب ڪهاڻيءَ جي هيرو کي قميص پاتل هئي، يعني هو سلوار ۽ قميص پڻ پائيندو هو. سلوار قميص گهڻو ڪري سنڌي ماڻهو يا سنڌ ۾ رهندڙ استعمال ڪندا آهن. هن لفظ جتي زمان جي خبر پوي ٿي اتي مڪان جو پتو پڻ پوي ٿو.
- 'ڪلٽي' ۾ 'چوٽي' جو لفظ استعمال ڪيو ويو آهي، جيڪو پڻ زمان و مڪان جي باري ۾ وضاحت ڪري ٿو. دنيا جا ڪهڙا علائقا آهن، جتي عورتون چوٽيون ڪنديون آهن يا اهو ڪهڙو زمانو هو جنهن ۾ عورتون چوٽيون ڪنديون هيون.

➢ مختصر ڪهاڻي 'ڪلٽي' هي جملو *'اڙي ڏسان تہ گهٽا ڏينهن ٿو انهيءَ گوڙ ۾ پڙهي سگهين'* مڪان طرف نشاندهي ڪري ٿو. ڪهاڻيءَ جي هيروئن، هيرو کي

ڪنهن اهڙي جڳهه بابت ٻڌائي رهي آهي، جتي ڳوٺ تمام گهٽو آهي ۽ اتي پڙهائي ضرور مشڪل هوندي.

- مختصر ڪهاڻي ’ڪلٽي‘ ۾ لفظ ’مئٽرڪ‘ گهڻن مونجهارن جو سبب بڻجي رهيو آهي. هڪ تہ ’مئٽرڪ‘ جي تاريخ جاچڻي تہ ڪهاڻيءَ جي نسبت سان جنهن علائقي جو پسمنظر ٻڌايو ويو آهي، ڇا ان علائقي ۾ ڇوڪرين کي ’مئٽرڪ‘ تائين پڙهايو ويندو هو؟ جيڪڏهن جواب ’ها‘ ۾ آهي تہ ٻيو سوال هي ٿئي ٿو تہ ڇا اهو سماج يا اهو خاندان ايترو سڌريل هو جو ڇوڪرين کي بہ مئٽرڪ ڪرائڻ لاءِ اسڪولن ۾ داخل ڪرائيندو هو؟ باقي گهٽ ۾ گهٽ لفظ ’مئٽرڪ‘ زمان جي چٽي نموني وضاحت ڪري ٿو تہ اهو ڪهڙو دؤر هوندو.
- مختصر ڪهاڻي ’ڪلٽي‘ ۾ هيرو جي هٿ ۾ ’ڪئميرا‘ ڏيکاري وئي آهي. جيتوڻيڪ ڪئميرا جي ايجاد کي صديون گذري ويون آهن. انساني ذهن جي هي ناياب ايجاد انگريزن جي دؤر ۾ سنڌ ۾ پهتي، پر اها پڻ حقيقت تہ عام ماڻهو ڪئميرا کي ڇهي بہ نہ سگهندو هو. امير ماڻهو شوق سان ڪئميرا وٺندا هئا ۽ استعمال پڻ ڪندا هئا. ڪهاڻيءَ ۾ هيري جي هٿ ۾ ڪئميرا مان هڪ مراد هي بہ آهي تہ ڪهاڻيءَ جنهن خاندان کي نظر ۾ رکي سرجي وئي آهي اهو ايترو خوشحال هو جو ڪئميرا بہ استعمال ڪندو هو. پر هتي لفظ ’ڪئميرا‘ کي چٽو ڪرڻ مان مطلب زمان کي ظاهر ڪرڻ آهي تہ جنهن وقت ۾ هيءَ ڪهاڻي لکي وئي، ان وقت ڪئميرا جو استعمال ڪيو ويندو هو.
- مختصر ڪهاڻي ’ڪلٽي‘ ۾ تعليم جي حوالي سان ’مئٽرڪ کان پوءِ بي اي‘ جا اصطلاح استعمال ڪيا ويا آهن. جيڪي تعليمي ڊگرين لاءِ ڪتب آندا ويندا آهن. مئٽرڪ جي معاملي کي درگذر ڪري اسان اڳتي وڌن ٿا تہ ’بي اي‘ جو اصطلاح، ڪجهہ وقت لاءِ بيهاري ڇڏي ٿو. ان جاءِ تي پهچي پڙهندڙ ضرور اها ڳالهہ سوچيندو تہ سنڌ جو اهو ڪهڙو علائقو هو يا آهي، جنهن ۾ بي اي ٿيندي آهي ۽ بي اي فلاسافيءَ ۾ پڻ ٿيڻ جي تعليمي سهولت موجود هئي!؟ يونيورسٽيءَ سان گڏ بي اي جي سهولت ڪاليجن ۾ پڻ هوندي آهي. جنهن لاءِ پڻ سوال ڪري سگهجي ٿو.

- مختصر ڪهاڻي ’ڪلٽي‘ ۾ جمهوريت جو سياسي اصطلاح استعمال ڪيو ويو آهي، هن سياسي اصطلاح مان وقت جو تعين ڪري سگهجي ٿو. هين لفظن ۾ ڪهاڻي جي زمان بابت آگاهي ملي ٿي.
- مختصر ڪهاڻي ’ڪلٽي‘ ۾ ’ملان مولوي، ماستر، صوفي‘ سماج جي مختلف ڪردارن بابت مڪالما ملن ٿا. مذهبي نسبت سان ’ملان مولوي ۽ صوفي‘ جا ڪردار تمام گهڻا پراڻا آهن، پر ’ماستر‘ هاڻوڪو آهي. سنڌ ۾ انگريزن طرفان تعليم جي واڌاري لاءِ اسڪول کولڻ اتي استاد جي مقرري، جيڪو بعد ۾ ماستر به سڏيو ويو. ڪهاڻيءَ ۾ زمان جي معاملو ڪافي قدر واضح ٿيندو پيو وڃي ته هي ڪهاڻي، انگريزن يا انهن جي دؤر کانپوءِ جي آهي.
  - مختصر ڪهاڻي ’ڪلٽي‘ ۾ ٻاڙهن ۽ اڇن گلابن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. انهن لفظن تي غور ڪندي، بس ايترو ڏسڻو آهي ته سنڌ جي اهو ڪهڙو علائقو آهي جنهن ۾ سفيد ۽ سرخ گلاب ڦٽندا آهن، يا ڪردار پنهنجي معلومات جي آڌار تي گلاب جي انهن رنگن جو ذڪر ڪري ٿو. اهو پڻ ته هي هڪ نج ادبي اصطلاح آهي ۽ ڪهاڻيءَ ۾ آيل ڪردار عام رواجي تعليم سان گڏ ادب پڻ پڙهيل آهي.
  - مختصر ڪهاڻي ’ڪلٽي‘ ۾ ’ڪتابي ڪيڙو‘ جو اصطلاح استعمال ڪيو ويو آهي. ڪتابي ڪيڙو اسان جي سماج ۾ گهڻو پڙهندڙ کي چيو ويندو آهي. اهو اصطلاح ويجهي ماضيءَ ۾ استعمال ٿيڻ شروع ٿيو. هن اصطلاح مان نه صرف زمان جي باري ۾ پتو پيو ٿو پر ان سان گڏ اهو پڻ ته ڪهاڻيءَ جو مرد ڪردار تمام گهڻو پڙهيو لکيو شخص آهي.
  - مختصر ڪهاڻيءَ ۾ ’فائونٽين پين‘ جو ذڪر آهي. فائونٽين پين جي استعمال جا پيرا ڪڍجن ته آسانيءَ سان زمان جي خبر پئجي سگهي ٿي. ساڳي وقت فائونٽين پين مڪان جي باري ۾ پڻ معلومات فراهم ڪري ٿي ته دنيا جي ڪهڙن علائقن ۾ فائونٽين پين استعمال ٿيندي رهي آهي. فائونٽين پين جو اسان وٽ گهڻي ڪان گهڻو استعمال ويهين صديءَ ۾ رهيو. هن پين ’انڪ يا مس واري پين‘ پڻ چيو ويندو هو. هن قسم جي پين جو اڄ به استعمال ڪيو وڃي ٿو پر نه هئڻ جي برابر، ڇاڪاڻ ته بال پوائنٽ ۽

پوائنٽر، استعمال ۾ ڪافي قدر آسان آهن. هتي پينن جي قسمن جو بيان انهن جي افاديت ظاهر ڪرڻ نہ پرڻ وقت ۽ جڳهہ جي باري ۾ معلومات حاصل ڪرڻ آهي تہ ڪهاڻي، ڪهڙي جڳهہ ۽ ڪهڙي وقت سان تعلق رکي ٿي.

- مختصر ڪهاڻي ’ڪلٽي‘ ۾ نوڙيءَ تي ٽپ ڏيڻ جي ڳالهہ ڪئي وئي آهي. نوڙيءَ تي ڇوڪرين طرفان ٽپا ڏيڻ، سنڌ خاص ڪري ٻهراڙيءَ جي ڇوڪرين جي وندر رهي آهي، جيڪا اڄ بہ ڪنهن نہ ڪنهن صورت جاري آهي. هن جملي مان پڻ زماني جو پتو پوي ٿو تہ ڪهڙن وقتن ۾ نوڙيءَ تي ٽپا ڏيڻ واري مشق يا راند ڪيڏي ويندي هئي.
- مختصر ڪهاڻي ’ڪلٽي‘ ۾ ’تهہ اونهارو، ڏاڍي گرمي، تڏي جهلڪي‘ جا لفظ ۽ جملا موسمن بابت آگاهي ڏين ٿا. موسم جو تعلق جتي مڪان سان اتي زمان سان پڻ آهي. ڪهاڻيڪار، پنهنجي تخليق ۾ موسم جي سختي يا آسانيءَ جو ذڪر ڪري پڙهندڙ کي پگهر ڏياري سگهي ٿو تہ ساڳي وقت هن کي سرديءَ جو احساس بہ ڏياري سگهي ٿو. ’تهہ اونهاري‘ جو اصطلاح وري اسان کي سنڌ جي اتر پاسي جو ڏس ڏئي رهيو آهي، جتي اونهارو ۽ سيارو ٻئي شديد ٿين ٿا. هتي اونهارو زمان کان وڌيڪ مڪان جو پتو ٻڌائي رهيو آهي.
- مختصر ڪهاڻي ’ڪلٽي‘ ۾ ’گڏجي ماني کائڻ ۽ مٽي کي زور‘ جتي زمان و مڪان کي ظاهر ڪري رهيا آهن اتي، ڪجهہ سوال بہ پيدا ٿي رهيا آهن. مثال طور: سنڌ جو اهو ڪهڙو علائقو آهي، جتي جوان عورت ۽ مرد جيڪي رشتي ۾ ماسات آهن، گڏ ويهي ماني کائندا آهن؟ يا گرميءَ سبب همراهہ کي غشي طاري ٿي وڃي تہ ان جي جوان ماسات ساندهہ بہ ڪلاڪ ان کي مٽي تي زور ڏيندي هجي؟ هي ڪجهہ معاملا مختصر ڪهاڻيءَ ۾ ڪافي جهول پيدا ڪري رهيا آهن.
- مختصر ڪهاڻي ’ڪلٽي‘ ۾ مڪان جي حوالي سان هڪ جملي ’ ڪڏهن ٻار جيئن نچندي ٽپندي ايندي،‘ ۾ ڪهاڻيءَ جي مرڪزي ڪردار ڇوڪريءَ جي ڳالهہ ڪئي وئي آهي. ’نچڻ ٽپڻ ڪڏڻ‘ جا تصور ’گهر‘ يا رهڻ واري جاءِ جا آهن. هي جملو مڪان کي واضح ڪري ٿو.

- مختصر ڪهاڻي ’ڪلٽي‘ ۾ مڪان جي حوالي سان ’گهر‘ جو لفظ ته تمام گهڻو واضح آهي، جنهن مان مڪان جي باري ۾ وضاحت ملي ٿي.
- ڪهاڻيءَ ۾ ’ڪوٺي‘ جو لفظ استعمال ڪيو ويو آهي. ’ڪوٺو‘ گهر جي هجڻ جو دليل آهي. ڪوٺا، گهرن يا جڳهن ۾ ئي هوندا آهن.
- مختصر ڪهاڻي ’ڪلٽي‘ ۾ چيٽي ۽ پٽ جو ذڪر آهي. هن جملي ۾ جتي مڪان جو نالو ’پٽِ‘ ملي ٿو اتي ’چيٽو‘ زمان کي پڻ ظاهر ڪري. ’چيٽو پٽ تي ڏسي‘ جو جملو. جيتوڻيڪ سڌي ريت ڪهاڻيءَ ۾ عمل جي صورت ۾ شامل ناهي، البت ڪهاڻيءَ جو ڪردار فلسفين تي چٽر ڪندي اها ڳالهه ڪري ٿو. هن جملي ۾ مڪان ۽ زمان، سيٽنگ جا ٻئي جز ظاهر ٿي رهيا آهن.
- بهشت جو تصور دنيا جي سيني مذهبي معاشرن ۾ رهيو آهي. بهشت، بظاهر ته هڪ رهڻ جي جاءِ آهي، پر هتي مڪان کان وڌيڪ زمان کي ظاهر ڪري ٿو. جيئن سوال ته: اهو ڪهڙو زمانو هو جنهن ۾ بهشت جو تصور هو؟
- مختصر ڪهاڻي ’ڪلٽي‘ ۾ ’آفيس‘ جو ذڪر آهي. آفيس هڪ پاسي جتي زمان کي ظاهر ڪري اتي مڪان جي نشاندهي پڻ ڪري ٿو. آفيس، هڪ مڪان جو نالو آهي.

نتيجو:

- مختصر ڪهاڻي، هڪ نثري صنف آهي، جنهن ۾ زندگيءَ جي افسانوي انداز سان حقيقي عڪاسي ڪئي ويندي آهي.
- مختصر ڪهاڻيءَ ۾ سيٽنگ يا زمان و مڪان ان جو بنيادي ۽ ڪليدي عنصر آهي.
- مختصر ڪهاڻيءَ جي عنصر سيٽنگ ۾ جڳهه ۽ وقت اهم جز يا سب عنصر آهن.
- شيخ اياز جي مختصر ڪهاڻي ’ڪلٽي‘ سيٽنگ يا زمان ۽ مڪان جي لحاظ کان ڪافي بهتر آهي، پر ڪي جهول نظر آيا، جن جو مختصر ذڪر مٿي ڪيو ويو آهي.

❖

حوالا

1. هڪڙو انور فگار، ڊاڪٽر ’جي تند برابر توريان‘سنڌي ادبي اڪيڊمي، ڪراچي 1998ع. ص 10.
2. هڪڙو انور فگار، ڊاڪٽر ’جي تند برابر توريان‘ سنڌي ادبي اڪيڊمي ڪراچي1998ع. ص 09.
3. پٺي، هوش محمد ’شيخ اياز ڪهاڻين جا ڪردار‘ مقالو ’سنڌي ٻولي‘ تحقيقي جرنل(جون2018). حيدرآباد: سنڌي لئنگئيج اٿارٽي. 2018ع.
4. (http://journal.sindhila.org/sindhi/article-52-characters-of-shaikh-ayaz%E2%80%99s-stories--a-critical-analysis-)
5. هڪڙو انور فگار، ڊاڪٽر ’جي تند برابر توريان‘سنڌي ادبي اڪيڊمي، ڪراچي، 1998ع. ص 09.
6. Levin, Donna (1992), Get That Novel Started, Cincinnati, OH: Writer's Digest Books, ISBN 0-89879-517-6
7. Lodge, David (1992), The Art of Fiction, London: Martin, Secker & Warburg Ltd, ISBN 0-14-017492-3